

ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО, ДЕКОРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО, РЕСТАВРАЦІЯ

УДК 7:[730+738.2]

DOI <https://doi.org/10.32782/facs-2024-3-20>

Артур АРОЯН

кандидат архітектури, доцент кафедри образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», вул. Івана Банка, 3, м. Полтава, Україна, 36000

ORCID: 0000-0002-5545-0119

Бібліографічний опис статті: Ароян, А. (2024). Декоративне оздоблення будівель ар-нуво на теренах Полтавщини початку ХХ ст. *Fine Art and Culture Studies*, 3, 145–150, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2024-3-20>

ДЕКОРАТИВНЕ ОЗДОБЛЕННЯ БУДІВЕЛЬ АР-НУВО НА ТЕРЕНАХ ПОЛТАВЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлено особливості декоративного оздоблення архітектурних об'єктів в стилі ар-нуво на теренах історичної Полтавщини. Спадщина цього стилю різноманітна і високохудожня, проте значна частина будівель перебувають у занедбаному стані, чимало з них не мають охоронного статусу, тому потерпають як від спустошеності, так і від некваліфікованих ремонтних робіт. **Метою роботи** є комплексне осягнення цінності як самої архітектури цих об'єктів, так і їх декоративного оздоблення: керамічних панно, ліпленої скульптури, цегляного орнаменту та художнього металу. Це дасть змогу визначити пріоритетні напрямки щодо порятунку і облікування об'єктів культурної спадщини, пошуку реставраційних активів, розробки програм співфінансування і формування грантових заявок. **Основною методикою** цього дослідження є комплексний підхід, який базується на аналізі якомога більшої кількості будівель і відповідно творів декоративного мистецтва, які вони містять. Розглянуто причини виникнення нового стилю, стилістичні та морфологічні риси різних його течій, в залежності від регіону виникнення. **Науковою новизною** цього дослідження є визначення факторів появи перших будівель ар-нуво в містах Полтавщини, виявлення регіональних осередків цього стилю та аналіз найбільш значущих архітектурних об'єктів у кожному з них. Описано характерні декоративні елементи оздоблення найбільш видатних будівель, які дійшли до нашого часу. У **висновках** розкрито внесок діячів українського модерну в інтерпретацію народної орнаментики і символіки шляхом створення декоративних оздоблень для будівель в містах і селах Полтавщини. Висвітлено, яким чином місцеві виробництва або установи впливали на розповсюдження українського модерну. Опис об'єктів здійснено на основі натурних обстежень автора, здійснених протягом 2010–2023 років. Це дослідження є частиною пам'яткоохоронної діяльності автора.

Ключові слова: декоративне мистецтво, ар-нуво, модерн, сецесія (сецесія), югендстиль, український архітектурний модерн.

Artur AROIAN

Candidate of Architecture, Associated Professor of the Department of Fine and Decorative-applied Arts, State Institution "Luhansk National Taras Shevchenko University", 3 Ivan Bank St, Poltava, Ukraine, 36000

ORCID: 0000-0002-5545-0119

To cite this article: Aroian, A. (2024). Dekorativne ozdoblennia budivel' ar-nuvo na terenakh Poltavshchyny pochatku XX st. [The decoration of art nouveau buildings in the Poltava region at the beginning of the 20th century]. *Fine Art and Culture Studies*, 3, 145–150, doi: <https://doi.org/10.32782/facs-2024-3-20>

THE DECORATION OF ART NOUVEAU BUILDINGS IN THE POLTAVA REGION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

The article highlights the features of decoration of architectural objects in the Art Nouveau style on the territory of the historical Poltava region. The heritage of this style is diverse and highly artistic, but large parts of the buildings are abandoned, many of them do not have a protective status, therefore they suffer both from desolation and from unqualified repair work.

The goal of the work is a comprehensive understanding of the value of both the architecture of these objects and their decoration: ceramic panels, molded sculpture, brick ornament and artistic metal. This will make it possible to determine priority directions for the rescue and treatment of cultural heritage objects, the search for restoration assets, the development of co-financing programs and the formation of grant applications.

The main methodology of this study is a complex approach, based on the analysis of as many buildings as possible and, accordingly, the works of decorative art they contain. The reasons for the emergence of a new style, stylistic and morphological features of its various currents, depending on the region of origin, are considered.

The scientific novelty of this study is the determination of the factors of the appearance of the first Art Nouveau buildings in the cities of Poltava region, the identification of regional centers of this style and the analysis of the most significant architectural objects in each of them. This work describes the features of decorative elements of the most outstanding buildings that have survived to our time.

The conclusions reveal the contribution of Ukrainian modernism figures to the interpretation of folk ornamentation and symbolism through the creation of decorative decorations for buildings in the cities and villages of the Poltava region. It is highlighted how local productions or institutions influenced the spread of Ukrainian Art Nouveau. The description of objects based on field surveys of the author, carried out during the years 2010–2023. This study is part of the author's monument protection activities.

Key words: decorative art, art nouveau, modern, secession, jugendstil, Ukrainian architectural modern.

Актуальність проблеми. Спадщини стилю ар-нуво на теренах історичної Полтавщини, доволі багата, однак, дослідники більшу увагу приділяють українському архітектурному модерну, відтак, висвітлюються об'єкти конкретних авторів у Полтаві, Миргороді (три будівлі), Лубнах (дві будівлі), Кременчуці (одна будівля) колишньому Лохвицькому повіті. Натомість, значна частина оригінальних пам'яток «ар-нуво» розташована у таких містах як Зіньків, Кременчук, Красноград, Прилуки. Вони не описані, часто сильно перебудовані, зазнали суттєвих втрат декоративного оздоблення.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження спадщини конкретного напрямку ар-нуво в межах Полтавщини зробив Віктор Чепелик в своїй монографії «Український архітектурний модерн». Проте, наразі можна констатувати, що на момент написання роботи автор не міг знати про деякі доволі цікаві об'єкти, які збереглися (повністю або частково) і досі не описані у фаховій літературі. Значний внесок у комплексне дослідження архітектурної спадщини Полтавщини зроблено в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» під редакцією А. Кудрицького, там висвітлені загальні історичні дані та окремі архітектурні аспекти. Що стосується декоративного оздоблення, воно, як правило, не відображено в цьому виданні, оскільки воно має іншу специфіку. Певну увагу саме декоративним

елементам будівель ар-нуво приділено у книзі Ірини Магдиш «Ар-Нуво. Стилі українського мистецтва ХХ століття», виданій у 2022 році. Там, хоч і в загальних рисах, акцентовано увагу на керамічній орнаментіці Василя Кричевського в будівлі Полтавського губернського земства та цегляній естетиці шкіл Лохвицького земства Опанаса Сластіона.

Мета дослідження – з'ясувати характерні особливості декорування об'єктів ар-нуво на теренах Полтавщини, виявити основні регіональні осередки стилю, визначити типологію творів декоративного мистецтва та їх стилістичні риси.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Нове мистецтво» в архітектурі виникло у 1890-х роках і було продовженням загальноєвропейського пошуку нової виразності, заснованої на природності форм та підживленої цікавістю до екзотичних культур Близького та Далекого Сходу. Одразу сформувалися великі національні осередки цього стилю: «ар-нуво» в Бельгії, Франції (цей же термін використовують в англійській літературі), «сецесіон» (або «сецесія») в Австро-Угорщині (включно з територією Заходу України), «югендстіль» в Німецькій імперії, Австро-Угорщині, німецькомовних землях Балтії, скандинавських країнах, «модерн» в окремих випадках англійської архітектури, у Російській імперії і тій частині

України, яка входила до її складу. Таким чином, у європейських метрополіях архітектура «ар-нуво» більше спрямовувалася на пошук нової естетики сучасних матеріалів (бетон, металеві конструкції, скло) на протигагу так званім «історизуючим» стилям другої половини ХІХ століття. Натомість, в регіонах з давньою культурою, які в силу різних причин не мали на той час власної держави (або державність не була повноцінною), цей стиль перетворився на інструмент утвердження національної самосвідомості. Архітектори та художники пересмислювали традиційні архітектурні форми, використовувалися характерні для конкретної місцевості будівельні матеріали, фасади прикрашалися місцевими орнаментальними композиціями. Такі прояви характерні для Угорщини, Чехії, Словаччини, Польщі, Шотландії, Фінляндії і, звісно, України.

Історична Полтавщина – територія, яка відповідала адміністративним кордонам Полтавської губернії і значною мірою відповідає сучасній Полтавській області. Нині значна частина її північних і західних регіонів, а також південно-східна частина входять до складу інших областей (колишні Роменський, Прилуцький, Переяславський, Золотоніський, Костянтиноградський повіти). Натомість Котелевщина, яка входить зараз до Полтавської області, раніше була частиною Харківщини. Отже, в межах цього дослідження мова йде саме про Полтавщину в межах ХVІІІ – поч. ХХ ст.

Архітектурний стиль «ар-нуво» або «модерн», як його називали тут, з'явився на теренах Полтавщини на початку ХХ ст. Першими зразками нової естетики були, здебільшого, купецькі будинки, готелі й підприємства (парові млини, залізничні майстерні, тютюнові фабрики тощо). Наступною хвилею йде розмаїття приватних будинків лікарів, правників та військових. І тільки з середини 1900-х років модерн починають впроваджувати в громадських будівлях. На початку 1910-х ар-нуво починають застосовувати для банків та адміністративних будівель. В залежності від часу зведення і типологічної приналежності будівлі мають різні архітектурно-художні риси.

Концентрування архітектурних об'єктів в стилі ар-нуво, здебільшого, відбувалося в містах. Такі об'єкти, як міністерські і земські школи могли зводитись в містечках та селах.

Основними осередками поширення ар-нуво на Полтавщині є: Полтава, Кременчук, Зіньків, Прилуки, Кобеляки, Костянтиноград (Красноград), Миргородський та Лохвицький повіти. В цих містах і селах спадщина ар-нуво є доволі помітною. Натомість, Лубни, Ромни, Пирятин мають поодинокі, але яскраві взірці цього стилю.

Декорування будівель в стилі ар-нуво безпосередньо залежало від виробничих потужностей міста, наявності кваліфікованих майстрів, що в свою чергу було наслідком діяльності профільних освітніх закладів (художньо-ремісничих та художньо-промислових училищ та шкіл). Відтак, складність фасадного та інтер'єрного оздоблення була притаманна міським приватним та державним об'єктам. Водночас земські школи та лікарні здебільшого мали більш скромне, але разом із тим, вишукане декорування. Нижче розглянемо основні види декоративних елементів і їхнє розповсюдження на теренах Полтавщини.

Круглі вікна, часто розділені вертикальними стійками на три частини – це так звані «вікна-омега», які прийшли з бельгійського ар-нуво. Вони є похіною варіацією давньоримського «термального» вікна і поширилися у приватному житті Полтави та Кременчука. В останньому, прокладення трамвайної мережі бельгійською акціонерною компанією в 1899 році, вочевидь, сприяло запозиченню модних архітектурних тенденцій. В місті було декілька будинків у бельгійській варіації стилю. Найбільш характерним є будинок поліцеймейстера Козачка на сучасній вулиці Івана Приходька. Він має величезне «вікно-омега», яке акцентує ліву частину головного фасаду. У Полтаві ж «вікна-омега» більше розповсюджені у дохідних будинках, де вони розміщуються на сходових клітках (два будинки по вул. Стрітенській, один на розі Європейської та Юліана Матвійчука). Ще одним цікавим представником є прибутковий будинок купця Леща по вулиці Гоголя, де прорізи дещо модифікованої овальної форми доповнюються потроєними вертикальними вікнами. Дещо окремо стоять житловий одноповерховий будинок по вул. Юліана Матвійчука, де кругла «омега» обрамлює вхідну групу з прямокутних дверей і двох сегментних вузьких вікон та два торговельні будинки по вулиці Новий Базар, де вікна омега використані в пара-

петах задля освітлення горища. До бельгійської течії з її криволінійністю вікон слід віднести і готель Воздвиженка у місті Зіньків. Стилістично він близьких до згаданих вище торговельних будинків, проте має більший масштаб і виразний силует даху, де окрім хвилястих парапетів і вцілілого огороження зберігся ще й фігурний металевий купол над кутовою частиною (Полтавщина, 1992, с. 293).

Рослинний ліпний орнамент присутній і в бельгійській, і в німецькій версії ар-нуво, також він є в українському модерні, хоч і доволі рідко зустрічається. Перлина цього стилю – клуб Крюківського вагонобудівельного заводу (архітектор Федір Мазуленко) (Полтавщина, 1992, с. 401). Будівля має великий шестикутний портал, обрамлений двома гранчастими вежами. Вікна шестикутної форми, характерні для стилю, в цій будівлі мають ліплене рослинне обрамлення, яке відсилає до традицій українського бароко.

Як вже зазначалося, більш поширеним ліпне рослинне орнаментування є в німецьких версіях ар-нуво на Полтавщині: австрійській сецесії та балтійському югендстилі. До сецесії слід віднести чимало прибуткових будинків Полтави, проте їхнє орнаментування доволі стримане – це окремі рослинні елементи, як то вставки на фасадах будинків по вул. Юліана Матвійчука та провулку Госпітальному. Більш виразним в цьому сенсі є будинок тютюнового фабриканта Рабиновича у Кременчуці по вулиці Софіївській. Незважаючи на доволі традиційний цегляний фасад це й будинок має визначні рослинні орнаментації вхідних груп, які окрім чистого наслідування сецесійної естетики мають ще й маскарони, які додають античного духу цим композиціям. Якщо ж проаналізувати об'єкти німецького югендстилю, то найбільш цікавим з точки зору ліпного орнаментування є, безперечно, будівля Костянтиноградського повітового земства у м. Красноград, зведена за проектом Олександра Ширшова. Дугоподібний в плані еркер, ряд вузьких вікон, високий дах з вежами, алюзія на бароковий фронтон і рослинний ліплений рослинний декор роблять цю будівлю однією з найвидатніших пам'яток в регіоні.

З 1910 року популярності набуває поєднання північного югендстилю з неокласицизмом в різних пропорціях. У Полтаві найбільш примітною

будівлею цього стилю є Банк для зовнішньої торгівлі 1912 року, авторства Михайла Стасюкова та Сергія Носова. Вузькі довгі вікна центрального ризаліту є характерним елементом німецького югендстилю, а рустований перший поверх, «термальні вікна» на третьому поверсі і ліпні рослинні гірлянди та кронштейни карнизу яскраво відсилають до античної архітектури. Прикладами житлових об'єктів цього напрямку є окремі садибні та дохідні будинки в центральній частині Полтави і Кременчука. Особливо цікавим зразком є будівля нинішнього Кременчуцького краєзнавчого музею, зведена в 1910-х роках, як прибутковий будинок. Незважаючи на численні руйнування та перебудови, вона досі є цінним зразком неокласичної гілки югендстилю. Криволінійні парапети первісно увінчувалися декоративними чашами. У нішах фасаду розташовувалися скульптурні композиції на щитах круглої і багатокутної форми – нині частина з них відтворена. Цікавими зразками неокласики були втрачені будинок повітового земства у Прилуках з масивними доричними колонами і Народна аудиторія в Кобеляках, яка балансувала на межі раціонального сецесіону і неокласицизму.

Стосовно ар-нуво в Кобеляках варто відзначити так званий «Катериниський міст» через Ворсклу, зведений в 1912 році. Це суміш північного югендстилю з неокласикою. Зведений із монолітних залізобетонних прогонів він був оздоблений високими пірамідальними обелісками, які виконували роль стовпів для ліхтарів. Видатна інженерна пам'ятка була підірвана влітку 1941 року при відступі радянських військ. Міст зберігся частково: здебільшого та частина, яка розташовується на лівому березі Ворскли.

Важливим компонентом будь-якого напрямку ар-нуво є металеві ґрати та огороження. Вони втілюють всю сутність рослинної та динамічної естетики стилю. Серед яскравих взірців – дохідні будинки центральної частини Полтави з балконами виконаними у «єгипетському стилі», з рослинними орнаментами, з так званим «ударом батога». У Кременчуці найбільш помітним представником є балкон будинку Козачка. Сюди ж можна додати парапети і огороження сходів згаданого вже готелю Воздвиженка у Зінькові. Також, ковані ґрати, огороження, навіси ганків часто мають будинки, які

самі по собі не відносяться до модерну, а зведені раніше. Це свідчить про моду на новий стиль і втілення її в окремих елементах поза загальною стилістикою об'єкта.

Керамічні панно і вставки є чи не найбільш цікавими прикладами декорування будівель в стилі ар-нуво на Полтавщині. Пов'язано це, передусім, з давніми традиціями гончарства і значною увагою, яке приділяло Полтавське земство розвитку керамічної фахової освіти. Створення Миргородської художньо-промислової школи та Опішнянської арт-школи мало визначальний вплив на регіональні особливості стилю.

По-перше, керамічні полив'яні плитки активно застосовували в декоруванні фасадів віденського напрямку: це прибуткові будинки у Полтаві на вул. Юліана Матвійчука, Європейській, міські особняки на вулицях Василя Кричевського та Пилипа Орлика.

По-друге, керамічні панно з рослинними та анімалістичними мотивами виконувалися для представницьких об'єктів «неоруського» стилю. Вхідний портал будівлі жіночого єпархіального училища в Лубнах, зведеної в 1907 році архітектором Олексієм Бекетовим має риси «неоруського» стилю, тобто національної версії модерну. Активне використання майолікової кераміки роблять цей елемент оригінальним і таким що не має аналогів на Полтавщині. Другим прикладом є будинок Дворянського та селянського банку, зведений Олексієм Кобелевим і Сергієм Носовим протягом 1907–1909 рр. у «неоруському» стилі (Полтавщина, 1992, с. 225). Архітектура поєднує в собі відсилки до шехтелівського Ярославського вокзалу в Москві і привертає увагу трьома керамічними панно з рослинним сюжетом, губернською геральдиком та симетричними птахами-павичами. Також будівля насичена бетонним литвом (тут воно переходить в анімалістичні скульптурні фігури міфологічних птахів) і містить елементи українського декоративного мистецтва, зокрема орнаментальні тризуби і вазон з «деревом життя» над воротами. Вуличні фасади повністю вкриті керамічною плиткою, яка імітує цегляну кладку. Втім, ця будівля не мала подальших наслідувачів.

Найбільшого розквіту керамічне декорування отримало в об'єктах українського архітектурного модерну. Першим зразком стала

будівля Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського). Будівництво за проектом Кричевського тривало з 1903 по 1908 роки. Василь Григорович долучив місцевих майстрів-керамістів до виготовлення оздоблювальних матеріалів і покрівельних конструкцій (Чепелик В. В., 2000, с. 77). Таким чином, уперше на теренах Полтавщини був застосований прийом суцільнокерамічного обличкування плиткою фасаду. Орнаментика декоративних композицій фасаду, їхній колорит є традиційними для Полтавщини. В інтер'єрі Кричевський поєднує віденську естетику Отто Вагнера з національними мотивами.

Паралельно відбувалося будівництво Школи імені І. Котляревського, яку зводили Євген Сердюк і Михайло Стасюков неподалік від будинку земства (Полтавщина, 1992, с. 737). Школа ознаменувала початок іншої течії українського модерну – раціоналістичної. Відсутність об'ємного декорування стін, використання обмеженої палітри декоративних прийомів робили цю будівлю простішою і в той же час більш універсальною. На жаль, в 1943 році вона була спалена і не відбудовувалася.

Третім видатним зразком українського модерну стала Меморіальна каплиця Юрія Переможця поблизу поля Полтавської битви. Зведена в 1913–1914 роках за конкурсним проектом студента Інституту цивільних інженерів Ігоря Кальбуса ця каплиця поєднала в собі силует і форми фінського югендстилю з українською орнаменталістикою фасадів (Полтавщина, 1992, с. 295). Це унікальна пам'ятка стилю, яка потребує реставраційних робіт.

Визначним зразком українського модерну в Лубнах є земська лікарня, зведена за проектом Дмитра Дяченка в 1913 році (Полтавщина, 1992, с. 486). Архітектор тяжів до барокових мотивів, тож загалом симетрична одноповерхова будівля отримала барокові фронтони, ступінчасту вежу над входом і рослинний керамічний декор, який спирається на орнаменти Мгарського собору – визначної пам'ятки бароко в передмісті Лубен.

Для об'єктів у сільській місцевості більш поширеним було обличкування дерев'яної стіни цеглою, що було дешево та ефективно. Лохвицьке земство зчинило справжній прорив у розповсюдженні українського модерну,

замовивши видатному художнику, архітектору та етнографу Опанасу Сластіону декілька типових проєктів шкіл, за якими в решті-решт було зведено близько 100 об'єктів, а планувалося понад 160. Будівлі з дерева і обкладені цеглою мали фасади орнаментовані «під вишиванку», входи акцентувалися вежами (Полтавщина, 1992, с. 291–292).

Комплекс Миргородкурорту (1917–1918 рр.), зведений за участі Опанаса Сластіона в стилі українського модерну з шатровими черепичними вежами і шестикутними вікнами продовжував розпочату тенденцію (Полтавщина, 1992, с. 538–541). З часом, однак, внаслідок недостатньо продуманої дерев'яної конструкції стін, які тільки були обкладені цеглою, а несли на собі важкий високий дах, будівля водолікарні почала просідати. Незважаючи на унікальну архітектуру весь комплекс був знесений на межі 1970–1980-х років.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Декоративне мистецтво стилю ар-нуво є складним і виточеним. Застосування в архітектурі керамічних панно, металевих орнаментальних ґрат та огорожень, ліпленних скульптурних композицій надало цим будівлям оригінальної виразності, а подекуди, визначило подальший напрям розвитку українського мистецтва ХХ ст. Спадщина ар-нуво на теренах Полтавщини є надзвичайно цінною, особливо, враховуючи загрози руйнування чи некваліфікованих ремонтно-реставраційних робіт. Ці пам'ятки потребують ґрунтовного дослідження та занесення до Держреєстру. Для цього необхідна системна робота з обстеження та фіксації стану об'єктів культурної спадщини цього стилю. Також, важливою є просвітницька і популяризаційна робота в медіа, у форматі лекцій, форумів та мистецьких фестивалів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Магдиш І. Ар-Нуво. Стилї українського мистецтва ХХ столїття. Київ: Портал, 2022. 120 с.
2. Полтавщина : Енцикл. довід. (За ред. А. В. Кудрицького). Київ. : УЕ, 1992. 1024 с. : іл.
3. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн / Упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик. К. : КНУБА, 2000. 378 с. : іл. (Київський національний університет будівництва та архітектури).

REFERENCES:

1. Mahdysh I. (2022). Ar-Nuvo. Styli ukrains'koho mystetstva XX stolittia. [Art Nouveau Styles of Ukrainian art of the 20th century. – Kyiv: Portal, 2022. – 120 p.]. – Kyiv: Portal, 2022. – 120 s. [in Ukrainian].
2. Poltavshchyna : Entsycl. dovid. (1992). [Poltava Region : Encyclopedic guide. (Edited by A. V. Kudrytskyi). Kyiv : UE, 1992. 1024 p.: illustrations] (Za red. A. V. Kudryts'koho). / Kyiv : UE, 1992. / 1024 s. : il. [in Ukrainian].
3. Chepelyk V. V. (2000). Ukrains'kyj arkhitekturnyj modern / Uporiadnyk Z. V. Moiseienko-Chepelyk. [Chepelyk V.V. Ukrainian architectural modern / Compiled by Z.V. Moiseyenko-Chepelyk. K.: KNUBA, 2000. 378 p. : illustrations. (Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture). / K. : KNUBA, 2000. / 378 s. : il. (Kyivs'kyj natsional'nyj universytet budivnytstva ta arkhitektury). [in Ukrainian].